

پیش گفتار

جنبش و اهتزاز علمی در کشور به مثابه نهضتی فراگیر، شکوفایی علمی و عملی در همه عرصه‌های دانش اسلامی را سبب گردیده است. نهضتی که امید است این بار زمزمه انقلاب فرهنگی و حرکت‌های مربوط به آن در ایران را به بانگی پرطنین و سیری شتابنده بدل سازد. در این میان جایگاه عالی قرآن کریم در میان منابع دینی و گرایش فزاینده به کتاب الهی در همه سطوح جامعه، گسترش پژوهش‌های منسوب به قرآن را به همراه داشته است.

بدیهی است نقش مدیریت پژوهشی در جهت‌دهی و هدایت تحقیقات علمی بسیار تعیین کننده و جدی است. ساماندهی امور نرم‌افزاری و پیشبرد برنامه‌های قرآنی به ویژه برنامه‌های پژوهشی که به گونه‌ای دانش لازم برای همه فعالیت‌های قرآنی را فراهم می‌کند، بر دوش مدیرانی است که تحقیقات مربوط به شئون قرآن کریم را در قالب مدیریت پروژه‌ها، طرح‌ها، گروه‌ها، پژوهشکده‌ها و پژوهشگاه‌ها رهبری می‌کنند.

توسعه کمی و کیفی تحقیقات درباره ابعاد متعدد مسائل دینی تا آنجا بوده است که شاهد پدید آمدن اصطلاحی نو مانند «دین پژوهی» در عرصه پژوهش و تدوین متون علمی هستیم. امروزه مراکز و مؤسسات علمی فراوانی به منظور انجام پژوهش در دین تأسیس شده‌اند و دین‌پژوهان بسیاری در حال تحقیق و بررسی درباره شئون گوناگون دین در این مراکز هستند. البته هنوز کم و کیف تحقیقات دینی با وضعیت مطلوب و متناسب با مقتضیات زمان و مکانی که در آن قرار داریم، فاصله بسیاری دارد. حتی در برخی موارد تحقیقات غیر مسلمانان درباره مسائل اسلامی از تحقیقات ما پیشی گرفته است؛ در عین حال تحقیقات ما نیز از نظر کمی و کیفی در حال گسترش و تعمیق است. به همین دلیل امید فراوانی به توسعه همه جانبه تحقیقات دینی وجود دارد. انتظار می‌رود این وضعیت نوید دهنده آن باشد که به زودی استعداد پاسخ‌دهی به مسائل مورد نیاز جامعه محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی درباره دین اسلام بیش از هر زمان دیگر به فعلیت درآید.

معمولاً در همه فعالیت‌های پژوهشی فرآیند مشخصی دنبال می‌شود. این فرآیند از مجموعه مراحل تشکیل می‌شود که از یک نقطه آغاز و به یک نقطه مشخص ختم می‌گردد و به «تولید دانش جدید» یا «گزارش دقیقی از یافته‌های علمی» منتهی می‌شود. با توجه به این فرآیند به تحلیل مسئله مورد نظر خود پرداخته و به دقت روشن خواهیم ساخت که در بحث «معیار پژوهش قرآنی» باید به چه مسئله‌ای بپردازیم.

بیان مسئله

توسعه مطالعات دینی و در برخی موارد آمیختگی آنها با یکدیگر سبب اختلاط حوزه‌های تخصصی و صعوبت در سازماندهی و تقسیم کار میان دانشوران و فرهیختگان حوزه پژوهش‌های منسوب به دین گردیده است. به طور طبیعی این امر برنامه‌ریزی و مدیریت پژوهشی در سطح خرد و کلان را با مشکلاتی مواجه ساخته است. مدیران پژوهش‌های دینی که هر یک به سهم خود توسعه دانش و مهارت‌های علمی را در محیط تحقیقاتی مدیریت می‌کنند، نیازمند معیارهای روشنی برای ساماندهی پژوهش‌های دینی و به ویژه پژوهش‌های قرآنی در مرحله «پیش از فعالیت» هستند. از این رو به نظر می‌رسد بررسی این مسئله و طراحی کاربرگ (Checklist) تعیین میزان قرآنی بودن پژوهش دارای کارکردی مفید و با اهمیت خواهد بود.

به منظور کمک به حل این مسئله، باید به پرسش زیر پاسخ دهیم:
«معیارهای تشخیص میزان قرآنی بودن پژوهش کدامند؟»

اهمیت، ضرورت و اهداف

دین‌پژوهی مستلزم استفاده از منابع اصلی دین است و در آن، مراجعه به قرآن کریم دارای برترین جایگاه است. تعالی رتبه قرآن در مقایسه با دیگر منابع و معیار و مقیاس بودن آن در صحت و سقم میراث عظیم روایی از سویی - که مجموعه روایات عرض حاکی از آن است¹ - و علاقه‌مندی انبوه محققان به مطالعه درباره

شئون قرآن کریم از سوی دیگر سبب گردیده تحقیقات قرآنی در میان دیگر تحقیقات دینی جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص دهد. افزون بر این توافق همه مسلمانان در استناد به قرآن برای تأیید و کسب اعتبار گفته‌ها و دیدگاه‌های خود، این کتاب والا را در جایگاه نقطه پرگار دایره اسلام با فراگیری همه مذاهب آن قرار داده است.

با این همه شاهد هستیم که بسیاری از تحقیقاتی که آنها را قرآنی می‌نامیم، در ضمن دیگر تحقیقات دینی شکل می‌گیرد. به جز تفسیر کلی یا جزئی قرآن کریم و برخی مسائل مربوط به علوم قرآن، تقریباً بقیه تحقیقات مرتبط با قرآن در حوزه مشترک میان تحقیقات قرآنی و دیگر تحقیقات حوزه دین پژوهی قرار دارند. این مسئله سبب گردیده تا تفکیک تحقیقات قرآنی با دیگر تحقیقات و سپردن آن به حوزه تخصصی قرآن کریم به ویژه در آن دسته از محیط‌های پژوهشی که دارای واحدهای² خاص تحقیقات قرآنی هستند با مشکل مواجه شود. از این رو تدوین ملاک و ضوابطی که مدیران و کارشناسان بتوانند به وسیله آن به تفکیک تحقیقات قرآنی از غیر آن پرداخته و به راحتی بین واحدهای مربوط تقسیم کار کنند، از ضرورت‌های اجتناب ناپذیر این گونه مراکز تحقیقاتی شمرده می‌شود.

تعیین ملاک و ضوابط تشخیص تحقیقات قرآنی از غیر آن و نیز تشخیص میزان قرآنی بودن تحقیقات در مواردی که دارای حوزه مشترک با دیگر انواع تحقیقات دینی است، سبب سهولت ارجاع کارهای مربوط به واحدهای تحقیقاتی خواهد بود و نیز قلمرو مشارکت آن را نیز با دیگر واحدهای تحقیقاتی مشخص خواهد کرد. به این ترتیب اهداف بررسی معیارهای پژوهش قرآنی عبارتند از: 1. تعریف پژوهش قرآنی 2. تعیین معیار سنجش میزان قرآنی بودن پژوهش 3. تهیه کاربرگی برای تشخیص قرآنی بودن پژوهش. همچنین سهولت تقسیم کار بین واحدهای تحقیقاتی را می‌توان از کارکردهای این پژوهش برشمرد.

به این ترتیب تعیین معیار سنجش میزان قرآنی بودن پژوهش در مقایسه با دیگر پژوهش‌های دینی در قلمرو دین اسلام به وسیله این مقاله تبیین می‌شود. البته یادآوری این نکته لازم است که پس از این مرحله باید معیار توزیع پژوهش‌های

قرآنی میان گروه‌ها، پژوهشکده‌ها و به طور کلی سطوح مختلف درون مجموعه تحقیقات قرآنی نیز تعیین شود.

پیشینه

برای بررسی پیشینه تعیین معیارهای پژوهش قرآنی مناسب است نگاهی به ادبیات تحقیقاتی کشور و پیشینه به کارگیری اصطلاح «قرآن پژوهی» داشته باشیم؛ زیرا توجه خاص به عرصه پژوهش‌های قرآنی با رایج شدن این اصطلاح در کشور هم‌زمان بوده است. تأکید بر بررسی این پیشینه از آن جهت است که به رغم رواج این اصطلاح در جامعه علمی کشور، هیچ‌گاه تعریف عملیاتی مشخصی از این اصطلاح نشده است؛ حتی از سوی کسانی که بر این باورند که نخستین بار واژه «قرآن پژوهی» به وسیله ایشان به کار برده شده است و پس از وی این اصطلاح در کشور رواج پیدا کرده است. (خرمشاهی، بهاء‌الدین 1652/2)³

حقیقت این است که کاربرد واژه «قرآن پژوهی» مربوط به دو دهه اخیر است؛ انتشار کتاب *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی* سهم بزرگی در رواج این اصطلاح داشت (همان)؛ زیرا هم‌زمان با انتشار کتاب مذکور در سال 1377 کاربرد این اصطلاح در جامعه تحقیقاتی کشور نیز تراکم پیدا کرد و در سطح گسترده‌ای به وسیله دست اندرکاران و محققان به کار گرفته شد؛ به گونه‌ای که امروز واژه «قرآن پژوهی» به صورت یک اصطلاح شناخته شده و کاملاً معمول در آمده است. مؤلف این کتاب در اثر مذکور چنین می‌نویسد:

«قرآن پژوهی، اصطلاحی است نوساخته و رایج. پسوند «پژوهی» را در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، راقم این سطور در ترکیباتی چون «قرآن پژوهی» و «حافظ پژوهی» و «دین پژوهی» و غیره به کاربرد که رواج وسیعی یافته است. پسوند «پژوهی» به معنای «شناسی» است؛ ولی اشکال و ایراد آن را ندارد. زیرا در «شناسی» ادعا و احترام به خود نهفته است. یعنی یک محقق قرآن نمی‌تواند به راحتی بگوید «من قرآن شناسم». زیرا حمل بر داعیه و ادعا خواهد شد یا همین طور شاهنامه‌شناس یا حافظ‌شناس. حال آنکه شاهنامه‌پژوه یا

حافظ پژوه فروتنانه است و ادعاهایی در بر ندارد. حاصل آنکه امروز هرگونه تحقیق یا پژوهش قرآنی را می‌توان قرآن‌پژوهی نامید. راقم این سطور نام یکی از کتاب‌های خود را نیز قرآن‌پژوهی نهاده است.» (همان، 15/1)

اگر چه آقای خرمشاهی در ضمن دو کتاب خود یعنی *دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی* و نیز کتاب *قرآن‌پژوهی* مصادیق بسیار فراوانی از قرآن‌پژوهی را به عنوان مدخل مورد توجه قرار داده و درباره آنها گزارش‌های مفیدی ارائه کرده است، ولی در هیچ‌یک از این دو اثر خود تعریف عملیاتی مشخصی از اصطلاح مذکور ارائه نکرده و مؤلفه‌های ابعاد مختلف قرآن‌پژوهی را مشخص نساخته است. در قسمت اصول تدوین مدخل‌ها در مقدمه *دائرةالمعارف قرآن کریم* نیز به گونه‌ای به پژوهش قرآنی پرداخته شده است که در ادامه به بررسی آن خواهیم پرداخت.

مفاهیم (شرح واژه‌ها، اصطلاحات و مفاهیم (Concept) به کار رفته در تحقیق)
در آغاز سخن به تعریف و تحدید مفهومی عناصر عنوان مقاله مورد نظر می‌پردازیم. تحدید مفهومی سبب می‌شود مباحث را با دقت بیشتری دنبال کنیم و در پیگیری بحث، قلمرو روشنی از اصطلاحات مورد نظر را داشته باشیم.

واژه شناسی «معیار»

«معیار: اندازه و پیمانه. وسیله‌ای که بدان چیز دیگر را بسنجند و برابر کنند. بنابراین ترازو و پیمانه معیار است؛ زیرا به وسیله آن دو، اشیاء سنجیده و پیموده می‌شوند.» (دهخدا)⁴

معیار، واژه بسیار پر کاربردی است و تقریباً در همه علوم به کار برده می‌شود، ولی تعریف اصطلاحی خاصی در علوم ندارد. شاید بتوان علت اصطلاح‌ناپذیری آن را در غنای معنای لغوی آن جستجو کرد؛ چرا که معنای لغوی آن چنانکه در *لغت‌نامه دهخدا* آمده است، یعنی «وسیله‌ای که بدان چیز دیگر را بسنجند» در همه علوم و حوزه‌ها قابل کاربرد است.

با این هدف که فضای مفهوم معیار به گونه‌ای پایدار در طول بررسی و نگارش این رساله تثبیت شود، با کمی پردازش معنای لغوی آن، به تعریف (Definition) مورد نظر خواهیم رسید. مراد ما از معیار در این نوشته عبارت است از: «شاخص‌هایی که با استفاده از آن بتوانیم پژوهش قرآنی را در همهٔ مراحل تحقیق از غیر آن ممتاز کنیم.»

واژه شناسی «پژوهش» و «تحقیق»

«پژوهش، اسم مصدر پژوهیدن؛ به معنی جستجو، بررسی، و تحقیق است.»
(همان)

واژهٔ پژوهش در فارسی کهن شناخته شده بوده و در اشعار حکیم ابوالقاسم فردوسی چنین آمده است:

ز هر کشوری گرد کن مهتران
از اختر شناسان و افسونگران
سخن سر بسر مهتران را بگوی
پژوهش کن و راستی بازجوی (همان)

همچنین دهخدا واژهٔ تحقیق را در فرهنگ خود به نقل از فرهنگ نظام به معنی «به کنه مطلب رسیدن و واقع چیزی را به دست آوردن» بیان کرده است. (همان)

معنای اصطلاحی تحقیق

بسیاری از ما گمان می‌کنیم که هر گونه فعالیت و تلاش علمی، از جمله: تألیف⁵، تصحیح متون⁶، ترجمه⁷، تفسیر⁸، شرح⁹، احیای نسخ¹⁰ و آزمایش¹¹ در تحقیقات تجربی و بسیاری فعالیت‌های دیگر را می‌توان تحقیق نامید، در حالی که با وجود ارزشمند و مفید بودن این اقدامات، همگی جزو مقدمات و یا بخش‌هایی از یک تحقیق می‌باشند و هیچ یک از آنها را نمی‌توان تحقیق نامید.

اگرچه برخی معتقدند معنی پژوهش با معنی تحقیق که دربردارندهٔ مفهوم حق و به معنای حقیقی است تفاوت دارد و تحقیق از این نظر اخص از پژوهش است،

ولی امروزه معمولاً این دو واژه به جای یکدیگر به کار برده می‌شوند و گاهی نیز آن دو را به عنوان دو کلمه هم‌معنی و مترادف در کنار هم می‌آورند. بنابراین در این مقاله دو واژه «پژوهش» و «تحقیق» در یک معنی به کار برده می‌شود که مراد ما از آن عبارت است از:

«یک عمل منظم که در نتیجه آن پاسخ‌هایی برای سؤال‌های مورد نظر و مطرح شده پیرامون موضوع تحقیق به دست می‌آید.» (نادری و دیگران، 34/)

مراد از واژه «قرآنی»

قرآنی از نظر واژگانی یعنی منسوب به قرآن. شاید کلیدی‌ترین بخش بحث درباره «معیار پژوهش قرآنی» مشخص کردن کم و کیف این نسبت است. به دیگر سخن مسئله اصلی ما پاسخ به این پرسش است که: هر پژوهش باید از چه نسبتی با قرآن برخوردار باشد تا بتوان آن را پژوهشی قرآنی نامید؟

مراحل سه‌گانه تحقیقات قرآنی

به منظور تعیین قرآنی بودن پژوهش و میزان آن در هر مرحله، لازم است مراحل گوناگون تحقیق را مورد بررسی و تحلیل قرار دهیم و برای مرحله‌ای که در صدد ارزیابی میزان قرآنی بودن پژوهش در آن مرحله هستیم، کاربرگ لازم را طراحی کنیم تا با استفاده از کاربرگ مناسب آن مرحله به ارزیابی قرآنی بودن آن بپردازیم. برای سهولت تقسیم‌بندی مراحل و فرآیند تحقیقات قرآنی، آن را بر اساس عملیات پژوهش به سه مرحله زیر تقسیم می‌کنیم:

1. مرحله پیش از فعالیت
 2. مرحله در جریان فعالیت (انجام پژوهش)
 3. مرحله پس از فعالیت (نتیجه پژوهش: محصول و خروجی)
- اکنون به تحلیل هر یک از مراحل سه‌گانه فوق می‌پردازیم و سپس مشخص می‌کنیم که ما باید در صدد تعیین معیارهای قرآنی بودن پژوهش در کدام مرحله از مراحل تحقیق باشیم.

1. مرحله «پیش از فعالیت»

معمولاً مرحله پیش از فعالیت در پژوهش‌های قرآنی خود مراحل سه‌گانه زیر را دارد:

الف) شکل‌گیری ایده پژوهشی¹²

ب) تنقیح عنوان پژوهش¹³

ج) تدوین طرح تحقیق

2. مرحله «در جریان فعالیت»

در مرحله «در جریان فعالیت» همان طرح تحقیق صورت عملی به خود می‌گیرد. بنابراین با وجود طرح تحقیق و ارزیابی آن، در حقیقت پژوهش «در جریان فعالیت» نیز ارزیابی شده است.

3. مرحله «پس از فعالیت»

معمولاً مرحله پس از فعالیت نیز در بردارنده مراحل دوگانه زیر است:

الف) محصول پژوهش¹⁴

ب) خروجی پژوهش¹⁵

اکنون که مراحل مورد نظر خود در تحقیقات قرآنی را مشخص ساختیم، نوبت آن است که مشخص سازیم در کدام یک از مراحل اصلی و فرعی فوق بیش از هر مرحله دیگری به معیارهای پژوهش قرآنی و ارزیابی میزان قرآنی بودن پژوهش نیازمندیم. پس از تعیین نقطه ضروری‌تر در این مسئله به معیارهای مورد نظر و سپس طراحی شناسه و کاربرد لازم برای آن می‌پردازیم و به این ترتیب پا به پای همان مرحله مورد ابتلا به بررسی معیارهای پژوهش قرآنی خواهیم پرداخت.

ضرورت ارزیابی میزان قرآنی بودن پژوهش در مرحله پیش از فعالیت

برای تعیین مرحله مورد نظر از میان مراحل سه‌گانه فوق باید این مسئله را مورد بررسی قرار دهیم که در تصمیم‌گیری کدام یک از مراحل به معیارهای پژوهش قرآنی و سنجش میزان قرآنی بودن آن نیاز بیشتری داریم.

طبعاً در مرحله پس از فعالیت که اثر پژوهشی شکل گرفته است، مشکل چندانی جز طبقه‌بندی اثر پدید آمده باقی نمی‌ماند. همچنین در مرحله در جریان فعالیت که مدیران پژوهشی تصمیمات لازم برای تحقیق درباره عنوان مورد نظر بر اساس طرح مربوط را اتخاذ و عملیات پژوهش را آغاز کرده‌اند نیز مشکل خاصی وجود ندارد.

بیشترین ابتلای مدیران در تشخیص پژوهش قرآنی در مرحله پیش از فعالیت است؛ زیرا در همین مرحله است که باید مدیران نوع پژوهش را مشخص سازند تا بتوانند به گونه‌ای مؤثر درباره منابع انسانی پژوهشگر و منابع علمی مورد نیاز آن تصمیم‌گیری کنند. بدین معنی که اساساً در این مرحله است که لازم است مشخص سازند قرآنی بودن پژوهش به چه میزان است تا بدین وسیله بتوانند در محیط پژوهشی ساز و کار مدیریت آن را به گونه‌ای مناسب‌تر پیش‌بینی کنند.

مؤلفه‌های پژوهش قرآنی

شناسایی و معرفی مؤلفه‌های پژوهش قرآنی دارای اهمیت اساسی در این مقاله است؛ زیرا با تجزیه و تحلیل مؤلفه‌های مورد نظر، به معیارهای لازم برای ارزیابی پژوهش در مرحله مورد نظر دست خواهیم یافت و بر اساس آن قادر خواهیم بود به تهیه کاربرگ مورد نیاز برای ارزیابی قرآنی بودن پژوهش در آن مرحله بپردازیم. سه عنصر در قرآنی شمردن یک پژوهش در مرحله پیش از فعالیت نقش اساسی دارد. به دیگر سخن مؤلفه‌های پژوهش قرآنی به شرح زیر است:

1. خاستگاه قرآنی عنوان و مسئله تحقیق
2. نیاز به مطالعه قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند

3. نقش تحقیق بر توسعه و تعمیق علوم و معارف قرآنی
این مؤلفه‌ها در مرحله پیش از فعالیت پژوهش با توجه و نظر به مراحل سه‌گانه تحقیق در این مرحله، در جدول زیر مشخص شده است:

پیش از پژوهش (مرحله ایده و تنقیح عنوان)	در جریان فعالیت پژوهش با نظر به مقتضیات حین انجام پژوهش	پس از فعالیت پژوهش با نظر به کارکرد و نتایج بعد از انجام پژوهش
برخاسته از قرآن باشد	نیازمند به مطالعه قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند باشد	توسعه دهنده علوم و معارف قرآنی و عمل به قرآن کریم باشد

توضیح

اصولاً پژوهش‌هایی را قرآنی می‌نامیم که دست‌کم موضوع آن «برخاسته از قرآن» بوده یا پژوهش درباره آن «نیازمند مطالعه قرآن کریم و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات الهی پرداخته‌اند» باشد و یا نتایج آن به «توسعه و تعمیق علوم و معارف قرآنی و عمل به قرآن» منجر شود.

عنصر «خاستگاه قرآنی عنوان» به پیش از انتخاب عنوان یا به مبدأ شکل‌گیری ایده، عنوان یا مسئله پژوهش نظر دارد. بدین معنی که هر گاه متن قرآن سبب شکل‌گیری ایده، عنوان یا مسئله‌ای پژوهشی شده باشد، خاستگاه آن را قرآنی خواهیم دانست که درباره قرآن و موضوعات طرح شده در قرآن بحث و بررسی می‌شود.

عنصر «نیاز به مطالعه قرآن و منابع قرآنی» با نظر به عملیات پژوهش و مرحله در جریان فعالیت پژوهش نظر دارد و مقصود آن است که معیار اخذ و رفض گزاره‌ها و نظریه‌ها در آن مدلول آیات قرآن است و ما برای انجام تحقیق ناگزیر از مطالعه قرآن کریم خواهیم بود.

عنصر «نقش تحقیق بر توسعه و تعمیق علوم و معارف قرآنی» به نتایج و کارکرد پژوهش نظر دارد و بدین معنی است که اگر نتیجه و کارکرد یک پژوهش توسعه و تعمیق علوم یا معارف قرآنی باشد، اقتضای قرآنی بودن پژوهش را خواهد داشت.

بررسی ملاک‌ها و اصول مدخل‌یابی در دائرة المعارف قرآن کریم

تا کنون سه مؤلفه اصلی در قرآنی بودن ایده، عنوان یا مسئله پژوهش را مورد توجه قرار دادیم. اکنون مناسب است اصول مدخل‌یابی در دائرة المعارف قرآن کریم که به همت محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن دفتر تبلیغات اسلامی تدوین شده است را مورد بررسی قرار دهیم.

در پیش‌گفتار دائرة المعارف قرآن کریم مرکز فرهنگ و معارف قرآن، به ویژه در بخش «مدخل‌یابی»، اصولی برای این امر در نظر گرفته شده است. جا داشت همین جا اصطلاح «مدخل قرآنی» که قابل انطباق بر «عنوان قرآنی» است، تعریف می‌شد و مراد از آن بیان می‌گردید. اگرچه برخی ضوابط طرح شده در این بخش را می‌توان بیانگر عناصری از قرآن‌پژوهی دانست که به تبیین این اصطلاح کمک خواهد کرد. به لحاظ اهمیت خاص دائرة المعارف قرآن کریم و نقش این اثر در گسترش معارف قرآنی، آن قسمت از مطالب بخش «مدخل‌یابی» که در بردارنده عناصری از مفهوم «قرآن‌پژوهی» است را مورد توجه قرار می‌دهیم. در قسمتی از این بخش چنین آمده است:

«مهم‌ترین اصولی که به طور خاص در گزینش و تدوین مدخل‌ها مراعات شده‌اند از این قرارند:

1. مدخل‌ها از سه حوزه اصلی برگزیده می‌شوند: «موضوعات و مفاهیم قرآنی» «اعلام قرآنی» و «علوم قرآنی».

این اصل از اصول تدوین مدخل‌ها به مؤلفه اول مورد نظر ما مربوط است؛ یعنی خاستگاه قرآنی عنوان تحقیق. البته در این اصل مطلب قابل ملاحظه‌ای وجود دارد؛ زیرا روشن است که مراد از مدخل همان موضوع یا عنوان قرآنی است. به این ترتیب در این اصل «موضوعات و مفاهیم قرآنی» به عنوان ملاک موضوع قرآنی بیان شده، که مستلزم نوعی دور است؛ زیرا طبق این اصل برای شناخت موضوع قرآنی نیازمند «موضوعات قرآنی» خواهیم بود.

به اعتقاد نگارنده این مشکل به دلیل تعریف نشدن «موضوع یا مدخل قرآنی» ایجاد شده است. اگر چه می‌توان این اشکال را با تغییر عبارت «موضوعات و مفاهیم قرآنی» به «مفاهیم قرآنی» تا اندازه‌ای رفع کرد.

یکی دیگر از مطالبی که می‌توان آن را در بردارنده عناصری در این رابطه دانست، بند سوم این بخش است که می‌گوید:

3. مفاهیم و موضوعاتی که به طور مستقیم در قرآن شریف آمده‌اند، لزوماً مدخل قرار می‌گیرند. مفاهیم انتزاعی نیز چنانچه به آیه‌ای از قرآن مستند باشند، مدخل می‌شوند، مانند آثار باستانی.»

اصل سوم نیز از آن جهت که مفاهیم و موضوعاتی را که به طور مستقیم در قرآن شریف مورد نظر قرار داده و آن را نیازمند مستند قرآنی دانسته است، به مؤلفه خاستگاه قرآنی عنوان پژوهش مربوط است.

شمارگان 10، 11، 13 و 14 این بخش (اصول تدوین مدخل‌ها) نیز در بردارنده عناصری است که به نوعی قلمرو موضوعی پژوهش قرآن در این اثر را تعیین کرده است؛

10. اعلامی که در این دائرة المعارف مدخل قرار می‌گیرند، شامل اشخاص، اشیاء، مکان‌ها، زمان‌ها، حوادث و گروه‌های خاص هستند.

11. هم اعلام مصرح در قرآن مدخل قرار می‌گیرند و هم اعلام غیر مصرح که بر اساس روایات و کتاب‌های تفسیر و اسباب نزول، مراد اشاره‌های قرآن هستند؛ مانند ابوجهل که «کان الکافر» (فرقان / 55) به او اشاره دارد.

13. به موضوعات علوم قرآن در این دائرة المعارف پرداخته می‌شود؛ چه آنهایی که در قرآن کریم به آنها اشاره شده باشد و از مفاهیم قرآنی قلمداد شوند؛ مانند محکم و متشابه، نسخ و... و چه موضوعاتی که در قرآن به آن اشاره نشده، ولی به فهم یا شناخت قرآن کمک می‌کند؛ مانند اسباب نزول، تاریخ قرآن، حجیت ظواهر قرآن و... .

14. اسما و صفات خداوند، چون غفور و حلیم چنانچه در قرآن شریف به آنها تصریح شده باشد، مدخل می‌شوند. اسماء و صفات غیر مصرح مثل امر نیز اگر از

افعال منسوب به خداوند در قرآن انتزاع یابند، مشروط به اینکه در بیان معصوم 7 به آنها تصریح شده باشد یا در کتاب‌های کلامی از آنها بحث شده باشد؛ مانند متکلم، مدخل قرار می‌گیرند. شایان ذکر است که مقصود از اسما و صفات در این بخش، اصطلاحی است؛ یعنی تحقق ملاک اسم و صفت که «واجد بودن کمال» است، مدّ نظر است، پس به هیچ وجه قصد نامگذاری خداوند در کار نیست و به این ترتیب، طرح اسما و صفاتی از قبیل آخذ، با مبنای «توقیفیت اسما» ناسازگار نخواهد بود.¹⁶

اصل یازدهم نیز به همان مؤلفه اول قرآنی بودن پژوهش اشاره شده است، ولی در فقره دوم بند سیزدهم به مؤلفه سوم قرآنی بودن پژوهش، یعنی کارکرد و نتیجه پژوهش توجه شده است. بدین معنی که حتی موضوعاتی را که خاستگاه قرآنی ندارند؛ ولی به فهم یا شناخت قرآن کمک می‌کنند، مدخل قرآنی شمرده است. به این ترتیب در نظر تدوین کنندگان دائرةالمعارف قرآن کریم، اگر موضوعی سبب توسعه علوم و معارف قرآن گردید، می‌تواند به عنوان یک موضوع قرآنی مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد.

در اصل چهاردهم نیز تنها محدوده‌ای از مطالب اصول گذشته، یعنی قلمرو اسماء و صفات الهی مورد بحث قرار گرفته و می‌توان آن را یک مسئله فرعی دانست.

باید به این نکته توجه داشت که اگرچه در این اصول به دو مؤلفه از مؤلفه‌هایی که برشمردیم اشاره شده است، ولی مؤلفه دوم مورد نظر ما نیز، یعنی نیاز به مطالعه قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات الهی پرداخته‌اند، در همه اصول مبنی علیه و مفروض در نظر گرفته شده است. به هر حال باید اذعان داشت که اصطلاح «قرآن پژوهی» به طور مشخص در آثار قرآنی موجود، تعریف نشده و مؤلفه‌های آن تبیین نگردیده است.

ارزیابی میزان قرآنی بودن «ایده یا عنوان پژوهشی»

مقدمه

به طور معمول امروزه در مراکز پژوهشی حوزوی یا دانشگاهی هرگاه واژه «قرآنی» به یک عنوان افزوده می‌شود، آن پژوهش را قرآنی می‌خوانند، ولی حقیقت این است که با نظر دقیق علمی، برخی از این تحقیقات را به صرف افزودن واژه قرآنی نمی‌توان پژوهشی قرآنی خواند. بسیاری نیز به طور مسامحه واژه قرآنی را برای هر پژوهش دینی و اسلامی به کار می‌برند.

چنان‌که برخی هر اثر دینی یا نمایش مذهبی اعم از کتاب، فیلم سینما یا تلویزیونی، تئاتر یا هر هنر تجسمی مذهبی را قرآنی می‌خوانند و شاید به لحاظ همین نامشخص بودن معیار قرآنی بودن آثار علمی و هنری است که بسیاری از آثاری که به عنوان آثار قرآنی در نمایشگاه‌های قرآنی نظیر نمایشگاه بین‌المللی قرآن کریم - که بزرگ‌ترین نمایشگاه قرآنی کشور است - به نمایش درمی‌آید، تنها می‌توان آنها را آثاری دینی، اسلامی و یا حتی صرفاً معنوی دانست و قرآنی بودن آنها محل تأمل است.

از این رو در محیط‌های تخصصی و علمی تعیین معیار و شناسه‌ای که بتوان به وسیله آن با دقت لازم میزان قرآنی بودن آثار را تعیین کرد، امری ضروری است، به ویژه آثار علمی که در محیط پژوهشی شکل می‌گیرد. لازمه مدیریت پدید آوردن یک اثر تخصصی علمی در زمینه قرآن، تشخیص میزان قرآنی بودن آن است.

نگاهی به ادبیات تحقیق در کشور

امروزه برای مدخل‌های پژوهشی واژه‌های متعددی به کار برده می‌شود و کاربرد این واژگان و اصطلاحات مربوط به آن به گونه‌ای است که هنوز استاندارد مشخصی که بتوان آن را در همه مراکز علمی و پژوهشی معتبر دانست و درک یکسان و دقیقی از آن داشت به چشم نمی‌خورد. البته به طور کلی به نظر می‌رسد ادبیات پژوهش در جهان سوم و از جمله در کشورهای در حال توسعه مانند کشور ما به آن درجه از پختگی لازم نرسیده است. آشفته‌گی به کارگیری واژگان گوناگون

بگیرد. این سخن دور از واقعیتی نیست اگر بسیاری از مراکز علمی موجود را «موضوع محور» بدانیم که بیش از هر چیز به تتبع، گردآوری و تدوین¹⁷ می پردازند و کمتر به حلّ مسائل و حوادث واقعه توجه دارند. البته همان گونه که اشاره شده، تحقیق بدون تتبع و پیشینه شناسی منظم و علمی و پدید آوردن شبکه ای از اطلاعات به دست آمده نیز نتیجه ای نخواهد داشت؛ ولی باید توجه داشت که تتبع تنها مرحله ای از تحقیق و پژوهش است، نه سرمنزل مقصود.

تنها در صورتی می توان از رهگذر تتبع به تولید دانش و گسترش کرانه آن پرداخت که به «مسئله پژوهی» در پژوهش رو آوریم و به گردآوری و تدوین میراث گذشته فقط به عنوان گامی از مسیر بلند و صعب پژوهش بنگریم. در این صورت شاهد شکوفایی دانش و بر سر نشستن شکوفه های جدید بر سرشاخه های درخت تحقیق در بهار جنبش و اهتزاز علمی کشور خواهیم بود.

وقت آن فرار سیده است که تنها به تدوین، تصنیف و تنظیم میراث علمی گذشته بسنده نکنیم و با دقت به زمانه شناسی بپردازیم و درباره حوادث واقعه و مسائل جدید با هوشمندی و درایت لازم به بررسی و تحقیق اقدام کنیم. بنابراین گردآوری کلیاتی درباره هر مسئله برای تولید و گسترش دانش کافی نیست؛ لازم است با تحریر درست و دقیق مسئله مسئله شناسی — و استخدام اصول متقن و پایدار منابع اصیل دینی به ویژه قرآن کریم به حلّ آن پرداخت. خوشبختانه امروز افراد بسیاری به امور پژوهشی اشتغال دارند، ولی متأسفانه تعداد کسانی که از عهده حلّ مسائل جامعه معاصر برآیند بسیار اندک است. در این مقاله، همین مقدار سخن در این باره بس است؛ بادا که در خانه کسی باشد!

ایده پژوهشی

دکتر حسن انوری واژه «ایده» را این گونه معنی کرده است: «اندیشه؛ فکر؛ رأی؛ ایده های درخشان» (انوری، 677/1) مراد نگارنده از ایده در این مقاله معنی لغوی آن نیست. به همین منظور تعریفی از ایده ارائه می شود تا افزون بر اینکه مقصود از

آن تا اندازه ممکن روشن شود، تعریفی عملیاتی و قابل مشاهده و سنجش از آن داشته باشیم.

ایده پژوهشی اندیشه‌ای که در عبارتی پژوهش‌برانگیز و دربردارنده مطالبه‌ای پژوهشی بیان می‌شود. معمولاً عناصری از عنوان پژوهش در ایده پژوهش یافت می‌شود.

اگرچه «ایده‌های پژوهشی» بخش قابل توجهی از ورودی‌های واحدهای پژوهشی را تشکیل می‌دهند و ناگزیر از تعیین معیارهایی برای شناخت و جداسازی ایده‌های پژوهش قرآنی از غیر آن خواهیم بود، ولی «ایده‌های پژوهشی» در حکم عنوان‌های نارسا؛ از این رو می‌توان از همان معیارهای سنجش قرآنی بودن «عنوان پژوهش» برای سنجش قرآنی بودن «ایده پژوهشی» نیز بهره برد.

به طور مثال عبارت «مدیریت در قرآن» صرفاً یک ایده پژوهشی است. برای تبدیل شدن این ایده به بیانیه عنوان تحقیق، لازم است عناصر عبارت مذکور به گونه‌ای در نظر گرفته شود که «شناختی دقیق و روشن از حوزه موضوع مورد تحقیق را عرضه دارد و در عین داشتن ویژگی‌هایی نظیر صراحت، قاطعیت و اختصار، خالی از هر گونه ابهام و پیچیدگی باشد». (خاکی، غلامرضا، 22)

در ایده «مدیریت در قرآن» ابهامات فراوانی وجود دارد. به طور مثال معلوم نیست مراد ما از پژوهش در این باره، پژوهش درباره مبانی مدیریت، اصول مدیریت یا مصداق‌های مدیریت در قرآن است. همچنین لفظ قرآن نسبت به آیات و سوره‌ها مطلق و عام است. چنان که محدوده موضوعی نیز می‌تواند به گونه‌ای مشخص‌تر مورد نظر قرار گیرد. مثلاً مشخص شود که این تبیین درباره کدام سوره و کدام موضوع انجام می‌شود.

عنوان پژوهش

همان گونه که اشاره شد، هر عبارت پژوهش‌برانگیزی را نمی‌توان «عنوان پژوهشی» نامید. عنوان تحقیق باید کاملاً روشن و مشخص باشد و جای هیچ‌گونه

ابهامی در آن وجود نداشته باشد. هر چه عنوان به طور دقیق‌تر در نظر گرفته شود مراحل بعدی تحقیق با وضوح و روشنی بیشتری قابل پی‌گیری خواهد بود.

بنابراین اگر ایده فوق پس از بررسی و تأمل با قیودات و اوصاف مشخصه لازم همراه شد، آنگاه می‌توان آن را «عنوان پژوهشی» نامید. به طور مثال می‌توان ایده مذکور را به عناوینی به این شرح تبدیل کرد: «مبانی مدیریت در سوره‌های مکی»، «اصول مدیریت در سوره یوسف»، «نمونه‌های مدیریت در سوره سبأ».

در تعریف ایده متذکر شدیم که یک مطالبه پژوهشی در قالب ایده در بردارنده عناصری از عنوان پژوهشی است. چنانکه در ایده مذکور مفاهیم «مدیریت» و «قرآن» عناصری از عبارت ایده‌اند که در ساخت عنوان تحقیق به کار گرفته می‌شوند.

عنوان‌های سه‌گانه مذکور را که با استفاده از ایده پژوهشی «مدیریت در قرآن» تنقیح کردیم به گونه‌ای بازم دقیق‌تر قابل تنقیح است و می‌توان آنها را به گونه‌ای دقیق‌تر و تفصیلی‌تر به این شرح تبیین کرد: «مبانی مدیریت سیاسی در سوره‌های مکی»، «اصول مدیریت بحران در سوره یوسف»، «نمونه‌های برخورد با چالش‌ها در سوره سبأ».

در این عناوین به ترتیب به عنوان اول قید «سیاسی» و به عنوان دوم واژه «بحران» را افزودیم و در عنوان سوم به جای کلمه «مدیریت» عبارت «برخورد با چالش‌ها» را به کار بردیم که یکی از شئون مدیریت است. افزودن این قیود و نیز تغییر برخی تعابیر، عنوان مورد نظر را بیش از پیش محدودتر و دقیق‌تر می‌سازد. طبعاً قید «سیاسی» اقسام دیگر مدیریت را خارج می‌کند. قید «بحران» مدیریت در وضعیت عادی را نادیده خواهد گرفت و عبارت «برخورد با چالش‌ها» نیز نمونه‌های عمومی مدیریت را کنار خواهد گذاشت و تنها اتفاقاتی را در قرآن کریم مورد توجه قرار می‌دهد که در بردارنده رفتار مدیریتی در برابر فرصت‌ها و تهدیدهاست.

معیارهای ارزیابی میزان قرآنی بودن عنوان

پیش‌تر مؤلفه‌های اساسی پژوهش قرآنی را در سه مؤلفه برشمردیم. این سه مؤلفه را مبنای ارزیابی پژوهش پیش از فعالیت قرار می‌دهیم. بنابراین ارزیابی قرآنی بودن ایده، عنوان یا مسئله‌ای که برای تحقیقات قرآنی در نظر گرفته شده است، مستلزم سنجش سه معیار اساسی¹⁸ در این باره است:

1. خاستگاه قرآنی عنوان
 2. نیاز به مطالعه قرآن و منابع قرآنی (از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند)
 3. نقش پژوهش بر توسعه و تعمیق علوم، معارف و یا رفتار قرآنی (عمل به قرآن)
- پیشنهاد می‌شود برای ارزیابی این سه معیار دست کم یک کارشناس تحقیق کاربرگ مربوط به این مرحله را تکمیل کند. در صورتی که بیش از یک نفر کاربرگ را تکمیل کنند، معدل امتیازات به دست آمده به عنوان امتیاز قرآنی بودن پژوهش در این مرحله در نظر گرفته شود.

طراحی کاربرگ ارزیابی قرآنی بودن عنوان پژوهش

لازم است برای حل مسئله مورد نظر و به منظور سنجش میزان قرآنی بودن پژوهش در این مرحله به ساخت مقیاسی بپردازیم که بتوان از طریق آن به سنجش قرآنی بودن پژوهش پرداخت. مناسب‌ترین راه برای رسیدن به این هدف طراحی یک کاربرگ با استفاده از معیارهای به دست آمده است.

حال بر اساس معیارهای سه‌گانه فوق به ساخت مقیاس سنجش قرآنی بودن پژوهش از طریق طراحی کاربرگ مورد نظر در این باره خواهیم پرداخت. بنابراین معیارهای سه‌گانه را به عنوان شاخص سنجش در سمت راست جدول قرار داده و برای هر یک از آنها یک طیف پنج فاصله‌ای را در نظر می‌گیریم و سپس ضریب مناسبی برای هر معیار تعیین می‌کنیم، در نتیجه کاربرگی در اختیار خواهیم داشت که می‌تواند قالب ارزیابی قرآنی بودن پژوهش پیش از فعالیت را فراهم سازد. این

کاربرگ به شرحی خواهد بود که به نام «کاربرگ ارزیابی قرآنی بودن پژوهش پیش از فعالیت» در ضمیمه یک درج شده است.

روش ارزیابی بر اساس کاربرگ

برای سنجش معیارها و به دست آوردن امتیاز نهایی، روش نگرش‌سنجی در نظر گرفته شده است. پیش فرض ما در این نوع ارزیابی آن است که در صورت مشخص ساختن معیارهای ارزیابی ایده یا عنوان یا مسئله تحقیق، کارشناسان تحقیق می‌توانند کمیت معیارها را تعیین کنند. به این منظور کاربرگ ارزیابی معیارها در اختیار کارشناس تحقیق قرار می‌گیرد تا نگرش خود درباره هر معیار را در یک طیف پنج فاصله‌ای مشخص سازد. به نظر نگارنده تکمیل این کاربرگ به وسیله یک کارشناس تحقیق قابل انجام است، ولی در موارد پیچیده و حساس می‌توان از تعداد بیشتری از کارشناسان در تکمیل آن بهره گرفت و سپس معدل امتیازها را به عنوان امتیاز نهایی محسوب کرد.

سطح امتیازات با این فرض که برای همه مؤلفه‌ها طیف یکسانی در نظر گرفته شود به این شرح خواهد بود: هیچ = 0؛ کم = 6؛ متوسط = 12؛ زیاد = 18؛ خیلی زیاد = 24.

بنابراین حداکثر امتیاز در این کاربرگ 24، متوسط 12 و حداقل آن 0 است. به این ترتیب اگر جمع امتیاز به دست آمده فراتر از 12 باشد می‌توان پژوهش مورد نظر را قرآنی دانست. حداقل امتیاز مورد نیاز برای قرآنی بودن پژوهش کسب امتیاز 12 است. از این رو اگر امتیاز ایده‌ای کمتر از 12 بود، می‌توان آن را قرآنی ندانست و هر چه امتیاز مورد نظر از 12 بالاتر باشد، میزان قرآنی دانستن پژوهش افزایش خواهد یافت.

توضیح کاربردگ ارزیابی

محل درج ایده

بالای جدول کاربردگ محل درج عبارت عنوان یا ایده است. عنوان یا ایده‌ای که در صدد سنجش آنیم، با سه معیار اساسی مورد سنجش قرار می‌گیرد.

معیارهای سنجش قرآنی بودن ایده

در قسمت عوامل سنجش قرآنی بودن ایده که همان معیارهای سنجش قرآنی بودن ایده‌اند سه معیار در نظر گرفته شده است که عبارتند از:

1. معیار «خاستگاه قرآنی عنوان»

مراد از خاستگاه قرآنی عنوان یا ایده آن دسته از زمینه‌های آگاهی قرآنی است که در شکل‌گیری عنوان دخیل بوده است. همان گونه که پیش‌تر گفته شد اصول 1، 3، 10، 11، 12، 13 و 14 از بخش «اصول مدخل‌یابی» در پیش‌گفتار جلد نخست دائرةالمعارف قرآن کریم به تبیین خاستگاه قرآنی بودن مدخل پرداخته‌اند که با مصادیق این معیار هم‌خوانی دارد. کارشناسان تحقیق برای سنجش میزان قرآنی بودن این معیار زمینه‌تکون عنوان یا ایده را مورد توجه قرار می‌دهند. به طور مثال کارشناس تحقیق در ارزیابی میزان قرآنی بودن خاستگاه عنوان یا ایده به این نکته توجه می‌کند که آیا صرفاً آگاهی‌های قرآنی سبب شکل‌گیری عنوان یا ایده شده است یا برخی آگاهی‌های دیگر عنوان یا ایده را شکل داده یا در شکل‌گیری آن دخیل بوده است. توجه به میزان نسبت قرآنی بودن خاستگاه عنوان یا ایده و دیگر عوامل دخیل در تکون آن، امتیاز این معیار را رقم خواهد زد.

2. معیار «نیاز به مطالعه قرآن و منابع قرآنی (از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند)»

مراد از این معیار آن است که قرآن‌پژوه در مطالعات مربوط به عنوان یا ایده در مقایسه با دیگر منابع به چه میزان نیازمند مطالعه بر روی متن قرآن و منابع قرآنی است. به دیگر سخن آیا قرآن‌پژوه برای تحقیق درباره عنوان یا ایده مورد نظر تنها نیازمند مطالعه متن قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به تبیین آیات کلام الهی پرداخته‌اند است یا ناگزیر از مراجعه به دیگر منابع علمی نیز خواهد بود؟ توجه به

میزان تأکید بر مطالعه متن قرآن و متون قرآنی نظیر تفسیر و تک نگاری‌های قرآنی از آن جهت که به توضیح و تفسیر متن قرآن پرداخته‌اند، در مقایسه با منابع دیگر امتیاز این معیار را رقم خواهد زد.

3. معیار «نقش و تأثیر عنوان یا ایده بر توسعه و تعمیق علوم، معارف و یا رفتار قرآنی»

مراد از این معیار آن است که نتایج پژوهش به چه میزان بر ارتقاء سطح آگاهی مخاطبان درباره علوم یا معارف قرآنی کمک خواهد کرد و به آن عمق خواهد بخشید و یا عمل آنان را با توصیه‌های قرآن کریم هماهنگ‌تر خواهد ساخت.

طیف‌بندی امتیاز معیارهای سه‌گانه

در طیف‌بندی امتیازهای هر معیار از مقیاس پنج فاصله‌ای استفاده شده، در عین حال برای هر طیف نیز وزن و ضریبی خاص در نظر گرفته شده است تا نتیجه نهایی با دقت بیشتری همراه شود.

ضریب امتیاز معیارها

ضریب امتیاز معیار «خاستگاه قرآنی ایده»

«خاستگاه ایده قرآنی» خود قابل تحلیل به دو مؤلفه است:

1. آگاهی اجمالی قبلی از قرآن و معارف قرآنی
 2. انگیزه دست‌یابی به معارف تفصیلی قرآنی با قطع نظر از آگاهی اجمالی به قرآن
- اگر چه «خاستگاه قرآنی عنوان یا ایده» از معیارهای مهم قرآنی بودن پژوهش درباره آن است، ولی نقش آن در پژوهش قرآنی، فوق‌العادگی خاصی ندارد. چه بسا خاستگاه ایده قرآنی باشد، ولی تحقیق درباره آن نیازی به تحقیقات تفصیلی در قرآن نداشته باشد و همه مباحث در دامن دیگر علوم شکل گیرد. به طور مثال اگر برداشتی علمی از یک آیه مورد نظر قرار گیرد، ممکن است در مطالعات قرآنی مربوط تنها آشنایی با همان آیه و ترجمه و تفسیر آن آیه و اطلاعات علمی طرح‌کننده عنوان یا ایده منشأ و خاستگاه ایده بوده باشد. در این صورت اطلاعات اندک قرآنی و نیز آگاهی از برخی مطالب علمی موجب شکل‌گیری ایده شده است.

بنابراین اگر چه می‌توان گفت خاستگاه این عنوان یا ایده قرآنی است، ولی از آنجا که مطالعات مورد نیاز برای تحقیق دربارهٔ عنوان یا ایده الزاماً به بررسی منابع قرآنی منحصر نیست، نقش فوق‌العاده‌ای در قرآنی بودن پژوهش و تمرکز بر مطالعات قرآنی ندارد. از این رو ضریب خاصی برای این مؤلفه در نظر گرفته نمی‌شود.

ضریب امتیاز معیار دوم (نیاز به مطالعهٔ قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند)

بستر مطالعات هر ایده نسبت آن را با منابع اصلی تحقیق مشخص می‌سازد. هر چه در مطالعات مربوط بر روی منبع خاصی تأکید شود و بیشترین نیاز تحقیق را تعیین کند، نسبت تحقیق با آن منبع قوی‌تر خواهد بود. البته این بدان معنی نیست که اگر مطالعات شما بر روی یک منبع خاص متمرکز شود، الزاماً به توسعه و تعمیق آموزه‌های آن منبع کمک خواهد کرد. به طور مثال اگر شما دربارهٔ آمار حیواناتی که در قرآن نام برده شده‌اند به تحقیق و بررسی در قرآن بپردازید، به منبعی جز قرآن مراجعه نخواهید کرد، در عین حال معمولاً تحقیق در باره این ایده هیچ نقشی در توسعهٔ معارف و آموزه‌های قرآنی نخواهد داشت یا دست‌کم این نقش بسیار اندک خواهد بود. از این رو برای این معیار دخیل در قرآنی بودن عنوان یا ایده، ضریب (2) در نظر گرفته می‌شود.

ضریب امتیاز معیار «نقش ایده در توسعه و تعمیق علوم قرآنی، معارف قرآنی یا رفتار قرآنی»

این معیار مهم‌ترین معیار در میان معیارهای سه‌گانهٔ سنجش قرآنی بودن ایده است؛ زیرا در حیطهٔ غایات و اهداف تحقیقات قرآنی قرار دارد؛ و همواره غایات و اهداف شکل‌دهندهٔ مقدماتند. اگر هدف قرآن‌پژوه دست‌یابی به وسعت بیشتری از علوم یا معارف قرآنی باشد، بنابراین دغدغهٔ قرآن‌پژوهی او بیشتر خواهد بود. از این رو برای این معیار تعیین‌کننده در پژوهش دربارهٔ ایده، ضریب (3) در نظر گرفته می‌شود.

نمونه‌ها و نحوه امتیازدهی معیار «خاستگاه قرآنی» به ایده‌های پژوهشی به عنوان مثال معیار خاستگاه قرآنی بودن در سه ایده «پیام صلح در قرآن»، «مدیریت در قرآن» و «انفجار هیدروژنی در قرآن» را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

ایده «پیام صلح در قرآن»

اگر یک نفر غیر مسلمان که قبلاً اطلاع چندانی از قرآن نداشته است، ایده «پیام صلح در قرآن» را مطرح کند، طبعاً خاستگاه شکل‌گیری این ایده در او صرفاً انگیزه شناخت دیدگاه قرآن در این باره است، بی آنکه اطلاع خاصی از قرآن داشته باشد. البته ممکن است او با پیش‌فرض‌هایی در این باره همراه بوده باشد چنانکه ممکن است یکی از پیش‌فرض‌های وی این باشد که «همه کتب آسمانی در بردارنده پیام صلح برای بشریتند» و از جمله کتب آسمانی در بردارنده پیام صلح، قرآن، کتاب مسلمانان است؛ ولی این بدان معنی نیست که به طور خاص آگاهی از قرآن و سابقه مطالعات قرآنی وی عامل شکل‌گیری چنین ایده‌ای بوده باشد. از سوی دیگر انگیزه آگاهی از پیام قرآن در این باره، می‌تواند سبب شکل‌گیری این ایده گردیده باشد. بنابراین اگر چه آگاهی تفصیلی از قرآن منشأ شکل‌گیری این ایده نبوده است، ولی انگیزه بررسی این ایده به منظور آگاهی از معارف قرآنی سبب شکل‌گیری آن بوده است؛ از این رو امتیاز متوسط به بالا برای سنجش این معیار در این ایده مناسب خواهد بود؛ زیرا هم اطلاع وی از متن قرآن در تکوین ایده تأثیر داشته و هم انگیزه وی از انجام این تحقیق دستیابی به اطلاعات درون قرآن در این باره است.

$Xn1 \geq 2$ (متوسط)¹⁹

ایده «مدیریت در قرآن»

حال اگر یک دانشمند مسلمان که آشنایی مناسبی با قرآن کریم و دانش مدیریت دارد، ایده «مدیریت در قرآن» را مطرح سازد، با توجه به اینکه معمولاً افزون بر اینکه آگاهی از آموزه‌های قرآنی زمینه شکل‌گیری این ایده را در طرح‌کننده این ایده که با علم مدیریت آشنایی دارد، فراهم کرده است، به طور طبیعی انگیزه دستیابی به دیدگاه قرآن در این باره نیز در تکوین این ایده نقش خواهد داشت. به این ترتیب معیار «خاستگاه قرآنی بودن» این ایده بالاترین امتیاز را خواهد داشت.

Xn2 = 4 (خیلی زیاد)

ایده «انفجار هیدروژنی در قرآن»

اگر بخواهیم معیار «خاستگاه قرآنی بودن» ایده «انفجار هیدروژنی در قرآن» را بسنجیم، همان گونه که پیش تر اشاره شد، این معیار را با دو مؤلفه «پیشینه آگاهی قرآن» و «انگیزه دستیابی به دیدگاه قرآن» مورد توجه قرار می دهیم. کسی که چنین ایده‌ای را مطرح می کند، افزون بر اینکه تا اندازه‌ای از داده‌های علوم طبیعی مانند فیزیک و شیمی آگاهی دارد، از داده‌های قرآنی نیز اطلاع دارد. به طور طبیعی باید میزان آگاهی صاحب این ایده از گزاره‌های قرآنی به اندازه‌ای باشد که بتواند مستندات از آیات قرآنی را برای دلالت بر این پدیده به خاطر آورد.²⁰ از طرفی بسیار روشن است که او نمی‌تواند جزئیات علمی این پدیده را از قرآن استخراج کند و ناچار است با الهام از قرآن در این زمینه فرضیه‌سازی کند و سپس به طور کامل با استفاده از داده‌های علوم طبیعی به مطالعه در این زمینه بپردازد. از این رو به نظر می‌رسد «خاستگاه قرآنی بودن این ایده» نیز می‌تواند دست کم متوسط باشد.

Xn3 ≥ 2 (متوسط)

نمونه‌ها و نحوه امتیاز دهی معیار دوم «نیاز به منابع قرآنی از آن جهت که به تبیین آیات پرداخته‌اند»

برای نمونه سه عنوان «مدیریت سیاسی در سوره سبأ»، «روش‌شناسی پاسخ‌دهی به شبهات در قرآن» و «روش‌های آموزش قرآن در زمان رسول خدا (ص)» را با معیار «نیاز به مطالعه قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند» مورد سنجش قرار می دهیم.

عنوان «مدیریت سیاسی در سوره سبأ»

اگر چه برای تحقیق درباره ایده «مدیریت سیاسی در سوره سبأ» نیازمند بررسی متون مربوط به علم سیاست خواهیم بود، ولی به هر حال لازم است به مطالعه دقیق قرآن نیز بپردازیم. بنابراین امتیاز این معیار از متوسط یعنی 2 بیشتر خواهد بود.

Yn1 ≥ 2 (متوسط)

عنوان «روش‌شناسی پاسخ‌دهی به شبهات در قرآن»

به طور طبیعی تحقیق درباره‌ی ایده‌ی «روش‌شناسی پاسخ‌دهی به شبهات در قرآن» مطالعات بسیار وسیعی در قرآن را می‌طلبد و نیاز چندانی به مطالعات غیر قرآنی ندارد، از این رو امتیاز معیار «نیاز به مطالعه‌ی قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند» بالاترین میزان را خواهد داشت.

$Yn2 = 4$ (خیلی زیاد)

عنوان «روش‌های آموزش قرآن در زمان رسول خدا»⁹

روشن است که مطالعه درباره‌ی عنوان «روش‌های آموزش قرآن در زمان رسول خدا»⁹ بیش از آنکه نیاز به مطالعه‌ی متن قرآن داشته باشد، نیازمند مطالعات تاریخی است. از این رو امتیاز مربوط به معیار «نیاز به مطالعه‌ی قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند» درباره‌ی این ایده کمتر از متوسط خواهد بود.

$Yn3 < 2$ (متوسط)

نمونه‌ها و نحوه‌ی امتیاز دهی به معیار سوم «نقش پژوهش در توسعه علوم یا معارف قرآنی یا عمل به قرآن کریم»

برای سنجش این معیار که مهم‌ترین معیار مشخص کردن ایده‌ی قرآنی است، سه عنوان «قلمرو ولایت پیامبر در قرآن»، «شیوه‌های تفسیر شیعه در قرن چهاردهم» و «تأویل گروه فرقان از قرآن» را مورد ارزیابی قرار می‌دهیم. در نگاهی ابتدایی به این سه عنوان درمی‌یابیم که عنوان نخست معارفی و دو عنوان دیگر علوم قرآنی‌اند.

ایده‌ی «ولایت پیامبر در قرآن»

کسی که تحقیق درباره‌ی ایده‌ی «قلمرو ولایت پیامبر در قرآن» را مد نظر دارد، در صدد گسترش معارف قرآنی درباره‌ی شخصیت پیامبر در قرآن است و پژوهش در این مورد است که موجب توسعه‌ی آگاهی درباره‌ی معارف قرآن در این‌باره و نیز تعمیق آن در این زمینه خواهد شد. به این ترتیب امتیاز این عنوان با توجه به این معیار در بالاترین میزان خواهد بود.

Zn1 = 4 (خیلی زیاد)

عنوان «شیوه‌های تفسیر شیعه در قرن چهاردهم»

این ایده علوم قرآنی است و هدف پژوهشگر از بررسی درباره آن گسترش آگاهی درباره یکی از مسائل علوم قرآنی است که همان «روش‌های تفسیر قرآن» است. به این ترتیب ممکن است این تحقیق در گسترش معارف قرآنی نقش مستقیمی نداشته باشد، ولی به توسعه دانایی در حوزه علوم قرآنی کمک خواهد کرد، اگر چه این تأثیر نیز مستقیم نیست. به هر حال هدف تحقیق گسترش دانش در این زمینه است. از این رو امتیاز این معیار در این ایده بالاتر از متوسط در نظر گرفته می‌شود.

Zn2 ≥ 2 (متوسط)

عنوان «تأویل گروه فرقان از قرآن»

این عنوان نیز علوم قرآنی است. هدف از این تحقیق، مطالعه درباره رویکرد برداشت از قرآن در میان گروهی سیاسی به نام فرقان است که در اواخر دهه 50 و اوایل دهه 60 در کشور ما ظهور و بروز داشت و دست به اقداماتی اعتقادی از جمله تفسیر قرآن و فعالیت‌هایی سیاسی از جمله ترور بزرگان انقلاب زد. بررسی رویکرد این گروه در تأویل قرآن بیش از آنکه به تبیین تأویل قرآن کمک کند، به معرفی روش این گروه می‌پردازد، و در صدد معرفی نوع تمایلات فکری این گروه است. اگرچه ممکن است محقق در هنگام مطالعه درباره این ایده به مقایسه روش این گروه با دیگر روش‌ها بپردازد و حتی به طور گسترده روش تأویل گروه فرقان را ابطال کند، ولی آنچه از عناصر و عبارات این ایده برمی‌آید، چیزی جز گزارش رویکرد این گروه در این باره نیست. از این رو امتیاز مربوط به معیار «نقش ایده در توسعه و تعمیق علوم قرآنی، معارف قرآنی یا رفتار قرآنی» در این ایده کمتر از متوسط در نظر گرفته می‌شود.

Zn3 ≤ 2 (متوسط)

نمونه ارزیابی «قرآنی بودن ایده یا عنوان» بر اساس کاربرد ارزیابی

ایده «مدیریت در قرآن» به شرح زیر قابل ارزیابی است:

کاربرگ ارزیابی قرآنی بودن ایده، عنوان یا مسئله تحقیق (پژوهشی قرآنی شمرده می‌شود که دست‌کم امتیاز آن 12 باشد).								
ایده، عنوان یا مسئله تحقیق: مدیریت در قرآن								
توضیح	رتبه	امتیاز	عوامل ارزیابی					
			0	1	2	3	4	
این ایده میان رشته‌ای است و دارای خاصیت‌های دوگانه در قرآن و علم مدیریت است.	2	1			2		1	خاستگاه قرآنی
اگر چه ایده میان رشته‌ای است، ولی نمونه‌ها با استخراج از قرآن با علم مدیریت مورد تحلیل قرار می‌گیرند.	6	2				3		نیاز به مطالعه قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند
تحقیق درباره این ایده دیدگاه و آموزه‌های قرآن درباره مدیریت را مورد توجه قرار می‌دهد و از این طریق انتظار می‌رود سبب توسعه و تعمیق معارف قرآنی گردد	12	3					4	نقش پژوهش درباره آن در توسعه و تعمیق علوم، معارف یا عمل به قرآن کریم
	20		جمع امتیاز					

ضمیمه یک

کاربرگ ارزیابی قرآنی بودن ایده، عنوان یا مسئله پژوهش پژوهشی قرآنی شمرده می شود که دست کم امتیاز آن 12 باشد.

ایده، عنوان یا مسئله تحقیق:

توضیح	رتبه	نمره	معیار ارزیابی				نمره		
			بسیار زیاد	زیاد	کمی	کم			
			4	3	2	1	0		
	1							خاستگاه قرآنی	1
	2							نیاز به مطالعه قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته اند	2
	3							نقش و تأثیر پژوهش درباره آن بر توسعه و تعمیق علوم، معارف، یا رفتار قرآنی	3
							جمع امتیاز		
							کارشناس ارزیاب:		
							امضا:		

پی‌نوشت:

1. أصول الكافي 1 / 69، ح 5: «روى الصادق 7: أن رسول الله خطب الناس بمنى، فقال: أيها الناس ما جاءكم عنى يوافق كتاب الله فأنا قلته، وما جاءكم يخالف كتاب الله فلم أقله»؛ وسائل الشيعة: ج 18، الباب 9 من أبواب صفات القاضي، الحديث 40 و 41: روى الطبرسى فى «الاحتجاج» عن الحسن بن الجهم (2) قال: قلت له تجيئنا الأحاديث عنكم مختلفة، فقال: «ما جاءك عننا فقس على كتاب الله عز وجل وأحاديثنا، فإن كان يشبههما فهو منا، وإن لم يكن يشبههما فليس منا»، قلت: يجيئنا الرجلان وكلاهما ثقةً بحديثين مختلفين ولا نعلم أيهما الحق؟ قال: «فإذا لم تعلم فموسّع عليك بأيهما أخذت». حسن بن الجهم بن بكير بن أعين الشيبانى، در ترجمه نجاشى، ص 108 مورد توثيق قرار گرفته و درباره‌ی وی چنین آمده است: «وقال ثقة، روى عن أبى الحسن الرضا».
2. مقصود ما از واحد تحقیقاتی هر مجموعه‌ای است که به گونه‌ای جمعی به تحقیق می‌پردازند؛ خواه یک کارگروه یا گروه یا پژوهشکده یا پژوهشگاه باشد.
3. ایشان چند سال پیش این مطلب را در یک مکالمهٔ تلفنی به نگارنده اعلام کرد. چنانکه در کتاب مذکور نیز این مطلب را آورده است.
4. مرحوم دهخدا این معنی را از اقرب الموارد اقتباس کرده است.
5. تألیف، از ریشهٔ «أل ف» به معنی پیوند زدن که اصطلاحاً به معنی جمع‌آوری و تنظیم مجموعه‌ای از مطالب متناسب با یکدیگر است.
6. تصحیح متون، که معمولاً بر روی متون کهن و سنگین علمی انجام می‌گیرد و همراه با مقابلهٔ نسخه‌های خطی آن متن و شرح و توضیح لغات و عبارات دشوار است.
7. ترجمه، که در آن، متنی از زبانی به زبان دیگر برگردانده می‌شود.
8. تفسیر، که به معنی آشکار کردن مراد گوینده و یا نویسنده از یک متن است.
9. شرح، که به معنی رفع ابهام‌ها و ارائهٔ توضیحات و اطلاعات بیشتر در رابطه با یک متن است.

10. **احیای نسخ**، که شامل، شناسایی، مرمت، بازخوانی، مقایسه و دیگر فعالیت‌های لازم برای تبدیل کردن یک نسخه خطی به نسخه چاپی و یا قابل استفاده می‌باشد.

11. **آزمایش**، که به معنی سنجش و بررسی یک متغیر در حالات و شرایط گوناگون است.

12. **نگارنده معادل فارسی واژه «ایده»** را نیافتیم تا از آن در این عبارت استفاده کنم. اگرچه برخی اظهار می‌دارند که اساساً این واژه فارسی است و به زبان‌های دیگر راه پیدا کرده است. تا کنون دلیلی بر این سخن نیافته‌ام.

13. بسیاری عنوان پژوهش را «موضوع پژوهش» می‌نامند که تعبیر دقیقی نیست. اصولاً موضوع، محوری از مسائل یا حوزه‌ای از علم را در برمی‌گیرد که نمی‌توان در تحقیقات و پژوهش از آن استفاده کرد. به هر حال آنها که تعبیر «موضوع پژوهش» را به کار می‌برند مرادشان «عنوان پژوهش» است.

14. مراد از محصول، پژوهشی است که عملیات پژوهشی آن به پایان رسیده، ولی هنوز به عنوان خروجی و برون‌داد منتشر و توزیع نشده و در اختیار مخاطبان قرار نگرفته است.

15. مراد از «خروجی پژوهش» آن دسته از محصولات پژوهشی است که توزیع شده و در اختیار مخاطبان قرار گرفته است.

16. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دائرة المعارف قرآن کریم، ج 1، ص 23 تا 25. مرکز مذکور این قسمت از سخن خود را به میزان، ج 8، ص 359 ارجاع داده است.

17. مراد از تدوین، تنظیم و تنسيق جدید علوم موجود است.

18. می‌توان مؤلفه‌ها یا معیارهای سه‌گانه فوق را به معیارهای بیشتری تحلیل کرد، ولی از آنجا که هدف آن است که کاربرد و عناصر ارزیابی ساده باشد و از هرگونه پیچیدگی پرهیز کنیم، به این سه معیار بسنده شده است. به طور مثال مؤلفه اول (**خاستگاه قرآنی**) به مؤلفه‌های زیر قابل تحلیل است:

1. برخورداری از سابقه آگاهی درباره مسئله مورد نظر در قرآن

2. عدم برخورداری از سابقه آگاهی مذکور و صرفاً انگیزه آگاهی از معارف قرآن سبب طرح مسئله شده است. (با قطع نظر از اینکه نقشی در گسترش علوم و معارف قرآنی و عمل به قرآن کریم داشته باشد یا نه).
همچنین مؤلفه دوم (نیاز به مطالعه قرآن و منابع قرآنی از آن جهت که به توضیح آیات کلام الهی پرداخته‌اند) به مؤلفه‌هایی به این شرح قابل تحلیل است:

1. نیاز به متن قرآن در تحقیق
 2. نیاز به منابع تفسیری از آن جهت که به تبیین آیات الهی پرداخته‌اند
 3. نیاز به تک‌نوشته‌های موضوعی درباره علوم و معارف قرآنی
- تحقیق درباره ایده مؤلفه سوم (نقش و تأثیر پژوهش بر توسعه و تعمیق علوم، معارف و یا رفتار قرآنی) نیز به مؤلفه‌هایی به شرح زیر قابل تحلیل است:

1. نقش پژوهش بر توسعه معارف قرآنی
 2. نقش پژوهش بر توسعه علوم قرآنی
 3. نقش پژوهش بر توسعه عمل به قرآن کریم
 4. نقش پژوهش بر توسعه برنامه‌ریزی درباره گسترش تمسک به قرآن کریم
- به این ترتیب 9 معیار خواهیم داشت که در سه دسته قابل تقسیم و ارزیابی خواهد بود.

19. شرح علائم اختصاری:
- X: امتیاز معیار خاستگاه قرآنی
- n: ایده، عنوان یا مسئله مورد نظر
- n1: ایده پیام صلح در قرآن
20. آیات مبارکه سوره تکویر / 6: «وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ» و سوره انفطار / 3: «وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ» می‌تواند زمینه طرح فرضیه‌هایی در این باره باشد.

منابع و مأخذ:

1. انصاری، مرتضی؛ فرائد الأصول، دفتر انتشارات اسلامی
2. حسن بن زین الدّین؛ معالم الدّین معالم الأصول، دفتر انتشارات اسلامی
3. حرّ عاملی، محمد؛ تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة (وسائل الشیعة)، قم، مؤسسه آل‌البیت :، 1409ق.
4. خراسانی، محمد کاظم؛ کفایة الأصول، قم، مؤسسه آل‌البیت :، 1409ق.
5. خرّمشاهی، بهاء‌الدین؛ دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، تهران، دوستان [و] ناهید، 1377ش.
6. خاکی، غلام‌رضا؛ روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی، تهران، بازتاب، 1382ش.
7. صفایی حائری، علی (عین - صاد)؛ درآمدی بر علم اصول، قم، لیلۃ القدر، 1380ش.
8. انوری، حسن؛ فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، 1381ش.
9. عیاشی، محمد بن مسعود؛ تفسیر العیاشی، تهران، چاپخانه علمیه، 1380ق.
10. مرکز فرهنگ و معارف قرآن؛ دائرةالمعارف قرآن کریم، قم، بوستان کتاب، 1382ش.
11. مطهری، مرتضی؛ آشنایی با علوم اسلامی (اصول فقه، فقه).
12. اعتمادی تبریزی خواجه، مصطفی؛ شرح رسائل، قم، مهر، بی‌تا.
13. نادری، عزّت الله - سیف نراقی، مریم؛ روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی، بی‌جا، دفتر تحقیقات و انتشارات بدر، 1375ش.
14. دهخدا، علی اکبر؛ لغتنامه دهخدا، (زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی)، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، 1377ش.